

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛІНГВІСТИЧНОГО ЗМІСТУ ПРОЦЕСУ УСНОГО ПЕРЕКЛАДУ З АРКУША

Л.М. Черноватий, докт. пед. наук (Харків)

Виходячи з аналізу поведінки студентів у процесі перекладу з аркуша з англійської мови на українську, і порівнюючи її з моделлю перекладу з англійської мови на німецьку (В. Лёршер), автор формулює висновок про принципову ідентичність стратегій в обох випадках, що дозволяє припустити існування перекладацьких універсалій, які не залежать від мов, що застосовуються в перекладі.

Ключові слова: процес перекладу, стратегії перекладу, модель перекладу, переклад з аркуша, прийняття перекладацьких рішень.

Л.М. Черноватый. Исследование психолингвистического содержания процесса устного перевода с листа. Исходя из анализа поведения студентов при переводе с листа с английского языка на украинский, и сравнивая его с моделью перевода с английского языка на немецкий (В. Лёршер), автор формулирует вывод о принципиальной идентичности стратегий в обоих случаях, что позволяет предположить существование переводческих универсалий, которые не зависят от языков, используемых в переводе.

Ключевые слова: процесс перевода, стратегии перевода, модель перевода, перевод с листа, принятие переводческих решений.

L.Chernovaty. Research into the Psycholinguistic Background of the Sight Translation Process. Basing upon the analysis of students' behavior in the course of sight translation from English into Ukrainian and comparing it with the model of sight translation from English into German (W. Lorsch), the author suggests the basic identity of the strategies applied in the two processes which leads to the assumption concerning the existence of translation universals independent of the languages used in translation.

Key words: translation process, translation strategies, sight translation, translation model, decision-making in translation.

Дослідження змісту процесу перекладу є важливим для розробки моделі його навчання, оскільки відповідні дані могли б сприяти встановленню чинників, які доцільно включити до змісту згаданого навчання. З іншого боку, донедавна відповідні розвідки зосереджувалися переважно на вивченні перекладацької компетенції (інтеріоризованих знаннях перекладача) або продукту перекладу (порівняльний аналіз текстів оригіналу (ТО) та перекладу (ТП). Дані, накопичені на цих двох напрямках, мають обмежене значення для навчання перекладу, бо моделі еквівалентності є занадто абстрактними, а моделі перекладу в термінах пере-

кладацької компетенції більше ґрунтуються на ідеалізації, а не на даних щодо змісту реального процесу перекладу [2, с. 598]. Усвідомлення цих недоліків спричинило виникнення інтересу до вивчення змісту процесу перекладу (див. [1–3]), проте обсяг подібних досліджень на сьогодні ще явно недостатній, що й зумовлює актуальність даної роботи.

Відповідно об'єктом дослідження є процес перекладу, а предметом – механізми прийняття перекладацьких рішень в усному перекладі з аркуша. Метою розвідки було встановлення валідності моделі прийняття перекладацьких рішень,

запропонованої Вольфгангом Льоршером [2]. Згадана модель побудована за результатами аналізу 60 усних перекладів з аркуша 9 письмових текстів (з німецької на англійську та з англійської на німецьку). Досліджуваними були студенти, що навчалися за спеціальністю “Англійська мова” (перші семестри навчання), і які ще не починали (або тільки почали) навчатися перекладу. Рідна мова – німецька, володіння англійською мовою – часткове (в термінології автора).

Дані були одержані за допомогою комбіновано-го застосування розмірковування вголос (*thinking-aloud*) та ретроспективного з’ясування (*retrospective probing*) (тобто ідентифікації перекладацьких проблем і пояснення способів, що застосовувалися для їх розв’язання кожним студентом під час індивідуального розбору після виконання перекладу). Аналіз та оцінка даних здійснювалися за допомогою інтерпретативного методу, змістом якого є тлумачення певних ознак перекладу, що розглядаються як експліцитні індикатори його імпліцитних стратегій.

У моделі, що розглядається, стратегії перекладу визначаються як процедури, що застосовуються індивідами для вирішення перекладацьких проблем. Процес перекладу включає як стратегічні фази (від розпізнавання перекладацьких проблем до їх розв’язання чи нерозв’язання), спрямовані на вирішення перекладацьких проблем, так і тактичні, метою яких є виконання локальних завдань. Останні фази починаються з вичення одиниці перекладу і закінчуються її перекладом іншою мовою або ж виникненням перекладацької проблеми.

Між розпізнаванням перекладацької проблеми і її розв’язанням (або нездатності його досягнення) мають місце 9 головних і 13 факультативних вербальних та/або ментальних дій, які розглядаються як елементи стратегії перекладу. До головних з них автор даної моделі відносить: усвідомлення перекладацької проблеми, її формулювання, пошук її рішення, її розв’язання (остаточне чи попереднє, холистичне чи по частинах), відкладення рішення, нерозв’язання проблеми, проблеми у сприйнятті тексту оригіналу (ТО). Серед факультативних елементів, що застосовуються у випад-

ку невдачі щодо негайного вирішення проблеми, знаходяться: переклад безпроблемних сегментів ТО, перше читання сегментів ТО, транспозиція слів та словосполучень, моніторинг (повторення слів) сегментів ТО і ТП, перефразування сегментів ТО і ТП, розробка другої (третьої тощо) версії перекладу, експліцитна перевірка відповідного рішення, ментальне упорядкування сегментів ТО і ТП, коментування сегментів тексту, організація перекладацького дискурсу.

Серед викладених вище головних елементів стратегій дещо випадає з логічного ряду компонент “проблеми у сприйнятті ТО”, бо, на відміну від решти компонентів ряду, які позначають дії (усвідомлення, формулювання, пошук тощо), цей позначає власне перекладацьку проблему (у сприйнятті ТО), а тому навряд чи може розглядатися як елемент стратегії. Подібна логічна невідповідність помічена також стосовно одного факультативного елемента (“перше читання сегментів ТО”). Оскільки самі факультативні елементи, за визначенням, застосовуються у випадку невдачі щодо негайного вирішення проблеми, то згадана невдача може трапитися лише після першої спроби розв’язання проблеми, яка здійснюється після першого ж сприйняття відповідного сегменту ТО, а отже після такої невдачі мова може йти лише повторне (а не перше) “читання сегментів ТО”. Інші елементи стратегій, запропоновані автором моделі, що розглядається, логічних заперечень не викликають і можуть бути включені до числа об’єктів контролю у нашому дослідженні.

Матеріалом дослідження послужили 50 усних перекладів з аркуша (з англійської мови на українську) 8 письмових текстів у громадсько-політичній та економічній галузях студентів третього (п’ятий семестр навчання) та четвертого (сьомий семестр навчання) курсів англійського перекладацького відділення Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. На момент зрізу студенти третього курсу тільки почали навчатися перекладу, а студенти четвертого курсу мали за плечима два семестри згаданого навчання. Хоча рівень володіння англійською мовою сту-

дентів четвертого курсу, природно, був вищий за їхніх колег з третього курсу, однак загалом в обох випадках згадане володіння відповідало визначенню “часткове” в термінології автора моделі, що розглядається, тобто студенти практично англійською мовою володіли, однак якість породження усних висловлювань не була ідеальною чи навіть дуже доброю. До цього додавалися труднощі власне перекладу, в подоланні яких студенти четвертого курсу мали трохи більше досвіду. Зрізи проводилися щомісячно протягом вересня-листопада 2009 року в рамках модульного контролю з практики перекладу. Студентам пропонувалося усно перекласти з аркуша англійською мовою письмовий україномовний текст обсягом 1000-1200 знаків. На ознайомлення з текстом відводилося 30 секунд. Текст перекладу записувався на звуконосії, а потім аналізувався експериментатором з точки зору наявності в них викла-

дених вище головних і факультативних елементів стратегії перекладу.

За результатами аналізу в перекладах студентів були зафіксовані практично усі згадані елементи перекладацьких стратегій, свідчення чого викладені далі.

Серед головних елементів стратегії перекладу спостерігалися чіткі ознаки усвідомлення досліджуваними перекладацьких проблем (враховуючи характеристики перекладу з аркуша, елемент “формулювання проблеми” мав місце в інтеріоризованій формі, а тому до змісту нашого аналізу не включався). Індикаторами такого усвідомлення є невмотивовані паузи, що фіксувалися у перекладах усіх без винятків досліджуваних, і які ілюструються у фрагменті перекладу громадсько-політичного тексту студентом третього курсу (в лівій колонці – текст оригіналу, у правій – текст перекладу, трьома крапками показані паузи):

Приклад 1 (досліджуваний А)

Set up in 1994 under the Treaty on European Union, the Committee of the Regions (CoR) is an advisory body composed of representatives of Europe's regional and local authorities. The CoR has to be consulted before decisions are taken on matters such as regional policy, the environment, education and transport — all of which concern local and regional government

Заснований у 1994 році на основі договору з Європейським Союзом, ... (1) регіони і законодавчі органи... (2) згрупували представників Європейських регіонів... (3) місцевих властей. Регіони, ... (4) щоб надати свою відповідь перед рішенням, ... (5) яке... (6) надається від регіональної поліції, ... (7) транспорту, навчання і інших... (8) місцевих та регіональних властей.

Як чітко видно з прикладу 1, на цьому невеликому сегменті тексту у досліджуваного виникло, як мінімум, вісім перекладацьких проблем. Перша з них (неточне сприйняття смислу словосполучення *under the Treaty on European Union*) не була ним усвідомлена, внаслідок чого згадане словосполучення було перекладено неточно: “на основі договору з Європейським Союзом” замість “за Угодою про Європейський Союз”. Однак наступна проблема (смісл словосполучення *the Committee of the Regions*) вже була усвідомлена, про що свідчить невмотивована пауза 1, під час якої досліджуваний здійснював пошук її вирішення, проте його обмежені можливості не дозволили розв’язати здавалося б нескладну проблему. Внаслідок цього він вирішив відмовитися від перекладу першого слова, прийнявши попереднє рішення

залишити лише друге (очевидно, за аналогіями з українськими реаліями, де партію Регіонів часто називають просто “Регіонами”), заодно змінивши його логічне взаємовідношення з наступним елементом (*is an advisory body*) і помінявши предикативний зв’язок на сурядний (“регіони і законодавчі органи” замість “Комітет регіонів є консультативним органом”).

У цьому випадку ми бачимо спробу відійти від холистичного принципу вирішення проблеми (тобто встановлення смислу усього словосполучення з урахуванням його лівосторонніх та правосторонніх зв’язків), оскільки обмежене поле актуального усвідомлення досліджуваного захащується операціями більш низького рівня, пов’язаними з недостатнім рівнем володіння англійською мовою та перекладацькими навичками і вміннями. Однак

намагання розв'язати проблему шляхом її розчленування на складові частини також не сприяло досягненню мети внаслідок проблем із розумінням їх змісту.

Зазначені зміни порушили узгодження останнього блоку з першим (“Заснований... регіони і законодавчі органи...”) і до того ж створили нову перекладацьку проблему (наявність якої засвідчує пауза 2), пов'язану з тлумаченням смислу наступного блоку (*composed of representatives of Europe's regional and local authorities*), що виступає означенням до попереднього елементу (*advisory body*). Очевидні труднощі досліджуваного пов'язані з необхідністю введення присудку, рішення щодо якого досі відкладалося, але оскільки речення вже закінчується, то досліджуваний А не має іншого виходу, крім заміни дієприкметника минулого часу на особове дієслово з одночасною зміною його змісту (“згрупували представників Європейських регіонів” замість “який складається з представників європейських регіональних...”).

Заміна частини мови (“регіонів” замість “регіональних...”) спричинила нову перекладацьку проблему (про що свідчить пауза 3), яку досліджуваний вирішив за рахунок дослівного перекладу, ігноруючи сурядний зв'язок з попереднім елементом (“представників Європейських регіонів місцевих властей” замість “представників європейських регіональних і місцевих органів влади”).

Повторна поява словосполучення *Committee of the Regions* у його скороченій формі (*CoR*) змусила дотримуватися попередньої версії (“Регіони” замість “Комітет регіонів”), однак холістичне сприйняття смислу предикативної групи, що ускладнювалось наявністю двох пасивних конструкцій (*has to be consulted* та *decisions are taken*) виявилось нездоланною перекладацькою проблемою (пауза 4). Внаслідок нездатності одночасно переробляти інформацію і готувати схеми для перекладу досліджуваний вдався до спрощень, відкладаючи остаточне розв'язання проблеми й імпровізуючи на теми, навіяні значеннями дея-

ких слів у фрагменті. Відкладання рішення у цьому випадку мало форму відстрочення введення предикативної групи шляхом нанизування підрядних речень, кожне з яких закінчувалося черговою перекладацькою проблемою, про що свідчать нові паузи: “щоб надати свою відповідь перед рішенням (пауза 5), яке (пауза 6) надається від регіональної поліції (пауза 7), транспорту, навчання і інших (пауза 8) місцевих та регіональних властей” замість “має санкціонувати усі рішення щодо питань, які стосуються сфери відповідальності місцевої і регіональних органів влади: регіональна політика, довкілля, освіта та транспорт”). Як бачимо, у цьому реченні, на відміну від попереднього, тривале відкладання рішення щодо введення предикативної групи так і не завершилося його вживанням, внаслідок чого можна констатувати, що в даному випадку ми маємо справу із нерозв'язанням перекладацької проблеми, вірніше цілої низки таких проблем.

Зрозуміло, що успішність вирішення проблем суттєвим чином залежить від рівня володіння двома мовами та досвіду перекладу – недостатня якість будь-якого (або обох) із згаданих чинників спричинює поглиблення ускладнень, тоді як її покращення суттєво змінює характер проблем, переносючи їх на вищі рівні. Однак, незалежно від ступеня мовленнєвої та фахової компетенції, головні елементи стратегії, перелічені вище, спостерігалися в усіх досліджуваних, хоча й у різних співвідношеннях.

Сказане стосується і факультативних елементів стратегій, про що свідчить наведений далі аналіз перекладу тексту з економічної галузі (див. приклади 2 і 3) іншими досліджуваними (четвертого курсу). На відміну від перекладів на третьому курсі, на цьому рівні спостерігаються порівняно довгі сегменти тексту майже без пауз чи будь-яких інших переривань мовленнєвого потоку, що дозволяє віднести такі випадки до категорії “переклад без проблемних сегментів ТО”, яка є одним з елементів моделі, що розглядається.

Приклад 2 (досліджуваний Б)

The economic upheaval of the 1970s had important political consequences. The American people expressed their discontent with federal policies by turning out Carter in 1980 and electing former Hollywood actor and California governor Ronald Reagan as president.

Економічні проблеми 1970-х років мали важливі політичні наслідки. Американський народ висловив своє незадоволення щодо федеральної поліції... федеральної політики... усуваючи Картера у 1980 році та... вибираючи колишнього актора Голлівуда та каліфорнійського губернатора Рональда Рейгана президентом.

Однак у більшості випадків перекладацькі проблеми все ж виникали, і для їх рішення досліджувані вдавалися до всього спектру факультативних стратегій, які включає модель, що є об'єктом аналізу.

Характерною ознакою перекладів усіх досліджуваних є широке використання транспозиції слів та словосполучень ТО у ТП із калькуванням синтаксичної структури речення і навіть збереженням позицій слів у ньому в ТП. Зокрема, у прикладі 2 перше речення ТП повністю побудоване шляхом послідовної підстановки українських слів замість відповідних англійських у ТО. Цей елемент є настільки домінуючим, що його доцільніше розгля-

дати як стратегію, принаймні для даної категорії досліджуваних. Досліджувані дотримувалися принципу послідовного перекладу навіть коли він спричинював порушення норм мови перекладу. Приміром, при перекладі речення 2 (приклад 2) досліджуваний Б передав значення англійських слів *turning* та *electing* дієприслівниками недоконаного ("усуваючи" та "вибираючи") замість доконаного виду ("усунувши" та "обравши"), хоча такий варіант явно порушує норми української мови і смисл ТО.

Під час реалізації фази пошуку рішення часто застосовувався моніторинг (повторення слів) сегментів ТП (див. приклад 3).

Приклад 3 (досліджуваний В)

The USA endured a deep recession throughout 1982.

Економіка Сполучених Штатів... Сполучені Штаті... Сполучені Штати... Штати піддалися глибокій репресії упродовж... рецесії упродовж 1982 року.

Перекладацькою проблемою для досліджуваного В у даному випадку стало значення англійського слова *endured*. Як і в попередніх випадках (див. приклад 1), ця проблема проявляється у виникненні пауз. Зважаючи на те, що однією з вимог до перекладу було уникнення довгих невмотивованих пауз, досліджуваний заповнює паузу повторенням уже готових сегментів ТП: "Сполучених Штатів... Сполучені Штаті... Сполучені Штати... Штати". Таким чином досліджуваний виграє час, аби прийняти рішення за рахунок виведення значення незнайомого слова з контексту.

Помітною ознакою процесу пошуку рішення є також обмовки ("федеральної поліції" замість "федеральної політики" у прикладі 2, "штаті" замість "штати" та "репресії" замість "рецесії" у прикладі 3) у перекладах досліджуваних. Харак-

терно, що більшість подібних помилок студенти четвертого курсу помічають одразу ж і негайно виправляють, а студенти третього курсу переважно ігнорують їх, залишаючи ТП незмінним (див. численні порушення узгодження частин речень у прикладі 1).

У перекладах досліджуваних нерідко застосовувалися і перефразування, як по відношенню до сегментів ТО, так і ТП. У першому випадку спостерігалася зміна порядку слів ТО у ТП, що могла супроводжуватися й іншими трансформаціями (див. приклад 4). Перефразування сегментів ТО свідчить про початок відходу досліджуваних від глобального застосування дослівного перекладу, який є характерним для початківців (див. приклади 1-3), особливо коли ТО сприймається через зоровий канал під час перекладу.

Приклад 4 (досліджуваний Г)

<i>The USA endured a deep recession throughout 1982. Farmers were especially hard hit</i>	Увесь 1982 рік відзначався для Сполучених Штатів Америки глибокою кризою. Найбільш від цього постраждали фермери
---	---

Перефразування сегментів ТП є принципово іншим механізмом (порівняно з перефразуванням ТО), оскільки воно є індикатором наявності перекладацької проблеми і пошуку її рішення. Перефразування ТП тісно пов'язане і з іншим еле-

ментом перекладацької стратегії – розробкою другої (третьої тощо) версії перекладу. Сказане можна проілюструвати фрагментами перекладів досліджуваних (див приклад 5).

Приклад 5 (досліджуваний Д)

<i>Business bankruptcies rose 50 percent over the previous year.</i>	Те, що дуже багато бізнесів пройшло через... стало банкрутами, підняло... кількість... кількість бізнесів, які стали... збанкрутіли... збільшилася на 50 процентів, порівняно із попереднім роком.
--	--

Перша версія (“Те, що дуже багато бізнесів пройшло через...” у цьому випадку є попереднім вирішенням проблеми, проте, не знайшовши продовження, яким тут могло б стати слово “банкрутство”, досліджуваний Д замінює останні два слова на інші (“стало банкрутами”) і перевіряє нову версію, продовжуючи попередній сегмент словом “підняло”. Однак таке продовження створило нову перекладацьку проблему, для вирішення якої досліджуваний відмовляється від попередніх версій і виходить на остаточне рішення проблеми, будуючи речення з використанням одного повтору (“кількість... кількість бізнесів”) та одного перефразування (“які стали... збанкрутіли...”): “кількість бізнесів, які збанкрутіли, збільшилася на 50 процентів, порівняно із попереднім роком”.

Перефразування сегментів ТП є одночасно й свідченням експліцитної перевірки попередніх

рішень та ментального упорядкування ТП. Як впливає з прикладу 5, озвучення попередніх версій очевидно приводить у дію механізм їх оцінки за допомогою зворотного зв'язку. Якщо результати оцінки є негативними, перекладач формує нову версію і знову перевіряє її таким же чином. Відпрацьовуючи версії і відшліфовуючи їх форму, досліджувані здійснюють ментальне упорядкування сегментів ТП, що сприяє більш ефективній організації перекладацького дискурсу загалом.

Під час перекладу відбувається активна взаємодія перекладача з ТО та ТП, до змісту якого входять і фактори відношення перекладача до проблемних ситуацій та способів їх вирішення. Переважна частина цього процесу відбувається у прихованій формі, однак про його наявність свідчать спорадичні випадки коментування сегментів тексту, приклади яких наведені далі.

Приклад 6 (досліджуваний Е)

<i>... to limit concentrations of power and address many of the social problems associated with unchecked private commercial interests.</i>	впровадили ... в своїх економіках ... ліміти для того, щоб концентрувати силу та ... вирішувати ... багато ... соціальних проблем, ... що асоціюються ...з комерційним (не знаю!)
---	---

Приклад 7 (досліджуваний Є)

<i>The United States is often described as a «capitalist» economy.</i>	У Сполучених Штатах ... це... (а!) Сполучені Штати ... часто... це... описуються як капіталі... капіталістична економіка.
--	---

Нерозв'язання проблеми є невід'ємною частиною формування перекладацької компетенції, особливо на початковому етапі, і спостерігалось досить часто, особливо на третьому курсі. Нерозв'язання проблеми може бути наслідком невдалої спроби перекладача, або ж його ухилення від подібної спроби взагалі.

Таким чином, дані цього дослідження свідчать про наявність у стратегіях досліджуваних практично усіх елементів моделі прийняття перекладацьких рішень В. Льоршера [2]. Поведінка досліджуваних, що перекладали з аркуша із застосуванням іншої пари мов (англійська-українська), загалом характеризувалися тими ж ознаками, які описані у згаданій моделі [2, с. 607].

Після усвідомлення (внутрішнього формулювання) перекладацької проблеми та пошуку її рішення, перекладач може дійти розв'язання (остаточного чи попереднього) проблеми, внаслідок чого (або з причини нездатності її вирішення) цей процес закінчується. Попереднє вирішення може передувати подальшому аналізу проблеми, в процесі якого перекладач рухається до прийняття остаточного рішення. Якщо під час такого руху виникають додаткові проблеми, то може застосовуватися низка процедур: моніторинг (повторення слів) сегментів тексту ТО і ТП, перефразування сегментів ТО і ТП, додатковий пошук рішення, ментальне упорядкування сегментів ТО і ТП, коментування сегментів тексту, усвідомлення негативного рішення. Внаслідок цих дій перекладач може знайти рішення або ні, але у будь-якому випадку процес вирішення проблеми закінчується – вдало чи невдало. Якщо ж перекладач вирішить здійснити повторну спробу, він може повернутися до першого кроку або відновити пошук рішення через перефразування відповідних сегментів ТО чи шляхом перевірки

попереднього рішення. Результатом перефразування може бути нове попереднє рішення і процес вирішення проблеми може закінчитися тут або ж перекладач знову рухається до одного з вузлів прийняття рішень. Після перевірки відповідного сегмента ТО попереднє рішення може бути підтвердженим або відкинутим. У будь-якому випадку перекладач може припинити процес вирішення проблеми чи повернутися в будь-який з вузлів прийняття рішення, де описана вище процедура повторюється знову в будь-яких комбінаціях варіантів.

У процесі навчання, тобто внаслідок формування перекладацьких навичок та розвитку відповідних умінь відбувається поступова інтеріоризація розгорнутих на початкових етапах дій у згорнуті операції, в ході якої згортається моніторинг (відпадає необхідність повторів та перефразувань, скорочується кількість невмотивованих пауз та вживання їх заповнювачів тощо), мовлення стає впевненішим і правильнішим, а його зовнішні ознаки – більш привабливими. Вивчення чинників, що сприяють ефективності даного процесу, і входить до числа завдань досліджень у галузі методики навчання перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Krings H.P. The use of introspective data in translation / H.P. Krings // *Introspection in Second Language Research* ; [Faerch K. and G. Kasper (eds.)]. – Clevedon : Multilingual Matters, 1987. – P. 159–176.
2. Lörscher W. The Translation Process: Methods and Problems of its Investigation / W. Lörscher // *Meta: Translators' Journal*. – Vol. 50. – N 2. – 2005. – P. 597–608.
3. Tirkkonen-Condit S. Choice in translation. A challenge to theory and practice / S. Tirkkonen-Condit // *Recent Trends in Empirical Translation Research* ; [Tirkkonen-Condit S. and J. Laffling (eds.)]. – Joensuu : University of Joensuu, 1993. – P. 5–9.